

Bojan Milunović

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Ul. Danila Bojovića 3, ME-81400 Nikšić
milunovicbojan707@gmail.com

Pro-emocionalni konsenzus i kritika strateške racionalnosti emocija

Sažetak

U suvremenoj filozofskoj literaturi vlada pro-emocionalni konsenzus povodom pitanja o odnosu emocija i praktične racionalnosti. Njegovi zagovornici emocijama pripisuju svojstva strateški racionalnih stanja, koja pozitivno utječu na kognitivni mehanizam racionalne deliberacije i navode subjekta na odabir onih radnji koje su za njega praktično korisne. U ovom ćemo radu analizirati osnovna tvđenja pro-emocionalnog konsenzusa i razmotriti njihovu istinitost u svjetlu tri ključna prigovora tezi o strateškoj racionalnosti emocija. Pokazat ćemo da se emocije, unatoč njihovoj tendenciji da izazivaju epizode impulzivnosti i samoobmane, mogu opravdano nazvati strateški racionalnim, ali da zagovornici pro-emocionalnog konsenzusa moraju biti oprezni kada potporu svojim uvjerenjima traže u tezi o modularnosti emocija i evolucijskim objašnjenjima praktične korisnosti njihovih funkcija.

Ključne riječi

emocije, strateška racionalnost, pro-emocionalni konsenzus, impulzivnost, samoobmana, modularnost emocija

1. Uvod

Od samih početaka teorijskog bavljenja porijeklom i prirodom emocija i emocijama uzrokovanog ponašanja, u filozofiji je vladao skup stajališta koje kanadska filozofkinja Karen Jones naziva »starom dogmom« filozofske tradicije. Ovu dogmu karakteriziraju dva centralna uvjerenja: (i) da su emocije stanja duha koja imaju isključivo negativan utjecaj na praktičnu racionalnost individue, i (ii) da razumijevanje ključnih čimbenika ljudske kognicije ne zahtijeva njihovo detaljnije proučavanje.¹ Kao paradigmatički predstavnici ove dogme najčešće se navode antički stoici (posebno Zenon Kitijski i Hrizip iz Solija) i ranokršćanski mislioci (Aurelije Augustin, Origen Aleksandrijski i Evagrije Pontski), koji su emocije smatrali najnižim dijelom ljudske prirode, a kontrolu emocionalnih reakcija nužnim uvjetom kako za racionalnu kontemplaciju uopće, tako i vođenje dobrog (političkog ili privatnog) života.² U kontekstu psiholoških istraživanja kognicije u 20. stoljeću, stara se dogma manifestirala u vidu biheviorističkog preduvjerjenja da su emocije, kao efe-

1

Karen Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, *Canadian Journal of Philosophy Supplementary* 32 (2006), str. 3–27, doi: <https://doi.org/10.1353/cjp.2007.0031>.

2

Za detaljniji prikaz ovih i drugih povijesno značajnih filozofskih koncepcija emocija,

vidi: Simo Knuttilla, *Emotions in Ancient and Medieval Philosophy*, Clarendon Press, Oxford 2006.; George Mandler, »Emotion: History of the Concept«, u: Neil J. Smelser, Paul B. Baltes (ur.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier Science, Oxford 2001., str. 4437–4440.

merna subjektivna iskustva, nešto fiktivno, irelevantno i inherentno neznanstveno.³ Termini *sreća*, *tuga*, *strah* i *ljutnja*, u bihevorističkim projektima znanstvenog istraživanja ljudskog ponašanja referirali su prvenstveno na tjelesne promjene uzrokovane vanjskim stimulusima, dok je iz bihevorističkih objašnjenja emocionalnih reakcija rutinski izostajao bilo kakav osvrt na fenomenološke aspekte emocija ili utjecaj koji emocionalni procesi mogu imati na ostale domene kognicije. Stoga se u povijesnim analizama psihologije emocija često ponavlja tvrdnja da, kada je riječ o sistematiziranom znanstvenom istraživanju emocija, bihevorizam predstavlja »mračno doba« ove discipline, te da su publikacijama o teoriji kognitivne procjene šezdesetih godina prošlog stoljeća »emocije iščupane iz čeljusti bihevorizma«.⁴

Slabljenje bihevorističkih utjecaja i nastupanje tzv. »perioda renesanse« psihologije emocija, u filozofskoj se literaturi odrazilo postepenim uspostavljanjem *pro-emocionalnog konsenzusa*: tradiciji suprotstavljenog gledišta da su emocije kapaciteti koji su evoluirali da budu nezamjenjiv dio našeg kognitivnog mehanizma za racionalno odlučivanje i djelovanje.⁵ Pro-emocionalno orijentirani autori nude novu perspektivu za tematiziranje odnosa emocija i praktične racionalnosti. Oni emocije koncipiraju kao psihološko-fiziološke modove adaptacije na promjenjive uvjete životne okoline, pripisujući im pritom veliki broj praktično korisnih funkcija, od organizacije tjelesnih sustava u cilju pružanja optimalnog odgovora organizma na stimuluse vanjskog okruženja, do koordinacije odnosa između pojedinca i različitih elemenata njegove društvene okoline.⁶ Racionalnost se, s druge strane, tumači kao ekološko-teleološki koncept. Racionalnim se nazivaju djelatne strategije koje s uspjehom vode ostvarivanju praktičnih ciljeva individue u konkretnim uvjetima njezinog okoliša – strategije čija realizacija u velikoj mjeri ovisi upravo od različitih funkcija emocionalnih procesa. Shodno tome možemo reći da pro-emocionalni konsenzus predstavlja konjunkciju triju teorijskih komponenti: (A) proširene (ili heterogene) koncepcije emocija, (B) teze da su emocije strateški racionalne, odnosno da vode instrumentalno korisnom ponašanjem za individuu i (C) evolucijskih objašnjenja da su barem neke od njihovih komponenti formirane zato što pozitivno pridonose mehanizmima za racionalno odlučivanje i djelovanje.

Glavni cilj ovog rada bit će ispitati vjerodostojnost i međusobnu kompatibilnost A, B i C. Analizom općih mjesta u suvremenoj filozofskoj i psihološkoj literaturi, u prvom poglavlju rada eksplicirat ćemo kako su točno ove komponente međusobno povezane i koje su njihove teorijske osnove. Drugo poglavlje bavit će se prigovorima protiv strateške racionalnosti emocija – tvrdnjama (I) da su emocije izvor impulzivnog ponašanja i (II) da dovode subjekta u epistemički disruptivno stanje samoobmane, a (III) da teorija o modularnosti emocija koju neki zagovornici pro-emocionalnog konsenzusa zastupaju, promovira pesimizam povodom njihove praktične korisnosti *ovdje* i *sada*. Pokazat ćemo da usprkos kritikama I i II, emocije mogu pozitivno utjecati kako na suzbijanje impulzivnog ponašanja, tako i na unapređivanje generalnog epistemičkog položaja individue, ali da u svijetlu kritike III, teza o modularnosti emocionalnih procesa i evolucijska objašnjenja njihovih funkcija ne predstavljaju adekvatnu podršku argumentima u prilog strateškoj racionalnosti emocija. Razmotrimo najprije što svaka od navedenih teorijskih komponenata (A, B i C) zapravo podrazumijeva, kako bismo utvrdili oko čega se točno većina suvremenih filozofskih koncepcija emocija slaže i izgradili temelj za kritičko razmatranje pro-emocionalnog konsenzusa.

2. Osnovne teorijske postavke pro-emocionalnog konsenzusa

Suvremena psihološka literatura analizira emocije kao »koherentno uređene skupine raznovrsnih komponenti«, koje uključuju tjelesne promjene, subjektivna iskustva i različite faktore socijalnog konteksta u kojem subjekt ispoljava emocionalne reakcije.⁷ U studiji plastičnosti emocija, Luc Faucher i Christine Tappolet izdvajaju pet komponenti koje se mogu karakterizirati kao »esencijalne« za definiranje emocija.⁸ Prva i najznačajnija komponenta jest (a) *informacijska osnova* emocionalnih reakcija: konkretan ili fiktivni predmet u koji subjekt mora imati neku vrstu kognitivnog uvida. Kada, na primjer, kažemo da se netko »uplašio psa«, mi obično pod takvom izjavom podrazumijevamo da uplašena osoba ima (ili da je u prošlosti imala) perceptivno iskustvo psa, kao i da posjeduje određena uvjerenja o psu – da se pas doista nalazi u njezinoj blizini, da predstavlja opasnost, i da posjeduje karakteristike koje se inače pripisuju psima. S informacijskom je osnovom usko povezana (b) *evaluacijska komponenta emocija*, koja se odnosi na pozitivnu ili negativnu procjenu ovih predmeta.⁹ Strah izazvan percepcijom psa podrazumijevat će aktivnu evaluaciju predmeta osjetilnog doživljaja kao »nečega što je opasno« ili »nečega što nas plaši«. Treću komponentu čine (c) *fiziološke reakcije* kojima upravlja autonomni živčani sustav – promjene u dišnom, krvožilnom, probavnom, mišićno-koštanom, endokrinom i imunološkom sustavu, dok se četvrta komponenta odnosi na (d) *iskustvo doživljavanja emocije*, shvaćeno kao specifični subjektivni osjećaj koji prati tjelesne promjene. Strah se na fiziološkom planu obično ispoljava ubrzanim radom srca, porastom tonusa mišića, ubrzanim disanjem i sušenjem usta, a na individualnom iskustvenom planu ove su tjelesne promjene praćene distinktivnim »osjećajem straha«, na koji utječu faktori poput životnog iskustva subjekta, usmjerenosti njegove pažnje ili kulturnog konteksta u kojem je socijaliziran iskazivati emocionalne reakcije. Konačno, kao petu komponentu autori izdvajaju (e) *tendenciju emocija da motiviraju određene oblike ponašanja*, budući da fiziološke promjene do kojih dovode, kao i procjene percipiranih objekata, mogu navesti subjek-

3

Paul J. Silvia, *Exploring the Psychology of Interest*, Oxford University Press, New York 2006., str. 13, doi: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195158557.001.0001>.

4

Maria Gendron, Lisa Feldman Barrett, »Reconstructing the Past: A Century of Ideas About Emotion in Psychology«, *Emotion Review* 1 (2009) 4, str. 316–339, ovdje str. 317, doi: <https://doi.org/10.1177/1754073909338877>.

5

K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 3–4.

6

Richard W. Levenson, »Human Emotion: A Functional View«, u: Andrew S. Fox, Regina C. Lapate, Alexander J. Shackman, Richard J. Davidson (ur.), *The Nature of Emotion. Fundamental Questions*, Oxford University Press, New York 2018., str. 123–126.

7

P. J. Silvia, *The Psychology of Interest*, str. 15. Za pregled najznačajnijih suvremenih neuroznanstvenih teorija, vidi: Mirko Čorlukić, Jelena Krpan, »Što su emocije? – Suvremene neuroznanstvene teorije«, *Socijalna psihijatrija* 48 (2020) 1, str. 50–71, doi: <https://doi.org/10.24869/spsih.2020.50>.

8

Luc Faucher, Christine Tappolet, »Facts and Values in Emotional Plasticity«, u: Louis Charland, Peter Zahar (ur.), *Fact and Value in Emotion. Consciousness and Emotion Book Series*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 2008., str. 101–137, doi: <https://doi.org/10.1075/ceb.4.07fau>.

9

Važno je napomenuti da se izrazi »evaluacija« i »procjena« ovdje ne odnose samo na standardnu (usko) shvaćenu proceduru donošenja normativnog suda o predmetu, već se misli na jedan složen i suptilan proces koji ne mora imati jasno definiran ili diferenciran predmet.

ta da tijekom vremena razvije dispozicije da na određene uvjete vanjskog okoliša konzistentno reagira specifičnim (kroz životno iskustvo ustaljenim) obrascima ponašanja. Strah se stoga može shvatiti kao dispozicija koja, u vidu odgovora na uvjete okoline (fizičku blizinu predmeta čija svojstva procjenjujemo kao opasna, na primjer) najčešće motivira dva obrasca ponašanja: bježanje ili direktno suočavanje s predmetom koji nas plaši (engl. *fight or flight*).¹⁰

Navedene komponente (a – e) predstavljaju zajedničku teorijsku jezgru koju zagovornici pro-emocionalnog konsenzusa dijele, a razlike između konkurentnih pro-emocionalnih teorija nalaze se u načinima na koje objašnjavaju korelacije ovih komponenata i značaju koji pridaju svakoj od njih. Ronald de Sousa, na primjer, stavlja poseban naglasak na evaluacijsku komponentu emocija kada emocionalne procese definira kao »evaluacijske percepcije« čija je primarna funkcija da iz enciklopedijskog bogatstva informacija s kojima raspoložemo izdvoje one koje su nam zaista neophodne,¹¹ dok Antonio Damásio posebnu važnost pridaje njihovoj dispozicijskoj komponenti, ističući da su emocije kombinacije mentalnih evaluacijskih procesa i dispozicijskih odgovora tijela na ove procese.¹² Općenito govoreći, iz perspektive pro-emocionalnog konsenzusa emocije se analiziraju kao heterogene skupine različitih fizioloških i psiholoških komponenti, a osim opisane teorijske jezgre, zagovornici ovog konsenzusa dijele i uvjerenje da su različite komponente emocionalnih reakcija međusobno povezane u funkcionalnu cjelinu koja pozitivno utječe na stratešku racionalnost procesa odlučivanja i djelovanja.

Naime, u knjizi *Rationality of Emotion* (hrv. *Racionalnost emocija*), de Sousa razlikuje dvije paradigme za procjenu racionalnosti: *reprezentacijsku* (engl. *cognitive*) i *stratešku* (engl. *strategic*) racionalnost. Racionalnost je za de Sosa teleološki koncept – kognitivna stanja, procesi i obrasci ponašanja mogu biti racionalni isključivo u odnosu na neki konkretan skup ciljeva.¹³ Za stanja kažemo da su *reprezentacijski racionalna* samo ako su sposobna prikazati svijet onakvim kakav zaista jest i ako na adekvatan način podržavaju evidenciju kojom raspoložu drugi mentalni procesi, dok se *strateški racionalnim* nazivaju stanja koja uspješno navode individuu izabiranju onih radnji koje su za nju od izrazitog praktičnog značaja.¹⁴ Odrediti emocije kao strateški racionalne, u ključu de Sosa distinkcije značilo bi argumentirati u prilog tezi da je emocionalno ponašanje instrumentalno korisno za realizaciju osobnih ciljeva pojedinca i ostvarenje njegovih općih interesa kao ljudskog bića. Neki autori kao naročito instrumentalno korisnu navode funkciju emocija da služe kao »sredstva za obavezivanje na određeni tijek akcije« koja sudionicima u socijalnim situacijama pomažu izgraditi odnos povjerenja i efikasnije koordinirati kolektivno donošenje odluka, što posljedično vodi lakšoj realizaciji njihovih ciljeva u domeni međuljudske komunikacije.¹⁵ Drugi kao korisnu izdvajaju funkciju emocija da signaliziraju kognitivnom sustavu individue koji su događaji relevantni za njezinu opću dobrobit i zavređuje li određeni plan djelovanja dalju investiciju vremena i energije.¹⁶ Različita psihološka istraživanja ljudi s ozljedama ventromedijalnog prefrontalnog korteksa indiciraju da emocije također utječu na sposobnost pojedinca da razlikuje bitne od nebitnih izbora i formira dugoročne planove kojih će se dosljedno pridržavati,¹⁷ a emocijama se često pripisuje i uloga »katalizatora« za ubrzanje procesa racionalnog donošenja odluka, s obzirom na to da emocionalni procesi mogu (i) motivirati subjekta da se posveti donošenju odluke, te (ii) fizički pripremiti njegovo tijelo da se, nakon donošenja odluke, momentalno posveti realizaciji izabranog plana djelovanja.¹⁸ Ukratko, prema zagovornicima pro-emocional-

nog konsenzusa emocije su strateški racionalne zato što pomažu individuama da, u svakodnevnom socijalnim i deliberativnim situacijama, na efikasan način posvete svoje tjelesne i mentalne kapacitete ostvarivanju ciljeva koji su za njih od praktičnog značaja.

Sposobnost emocija da pozitivno utječu na ostvarivanje praktičnih ciljeva često se objašnjava pozivanjem na adaptivnu vrijednost emocionalnog ponašanja. Kao što Vernon Smith u analizi koncepta ekološke racionalnosti objašnjava, »hladna« racionalnost, shvaćena kao »čista logička kalkulacija«, našim precima u pleistocenskoj epohi nije bila ni približno korisna za prilagodbu na konstantno promjenjive uvjete životne okoline, koliko su to bile različite forme socijalne i emocionalne inteligencije.¹⁹ Psiholozi kao osobito važnu za rješavanje problema adaptacije izdvajaju sposobnost emocija da koordiniraju

10
Ibid., str. 108.

11
Ronald de Sousa, *The Rationality of Emotion*, MIT Press, Cambridge 1987., str. 163, doi: <https://doi.org/10.7551/mitpress/5760.001.0001>.

12
Antonio R. Damasio, *Descartes' Error. Emotion, Reason, and the Human Brain*, G. P. Putnam's Sons, New York 1994., str. 139.

13
R. de Sousa, *The Rationality of Emotion*, str. 163.

14
Ibid., str. 164–165.

15
Robert H. Frank, *Passions Within Reason. The Strategic Role of Emotions*, Norton, New York 1988., str. 4–5. Ekspresijom emocija, naime, mi ljudima iz naše okoline komuniciramo vlastita stanja, raspoloženja i dispozicije za djelovanje i odlučivanje, što im omogućuje procijeniti nas kao osobu i formirati realna očekivanja o našem ponašanju u budućnosti. Nešto više o praktičnoj korisnosti emocija u socijalnim situacijama i njihovoj ulozi kao sredstava za socijalno obavezivanje, iznijet ćemo u sljedećem poglavlju.

16
Tumačene na ovaj način, emocije poput straha, frustracije ili razočaranja mogu funkcionirati kao signali da napredak koji je načinjen u ostvarivanju određenih ciljeva ne zadovoljava naše (interne ili eksterne) standarde i očekivanja, ili da je određeni vanjski utjecaj postao ozbiljna smetnja daljem napretku, te da ga je potrebno što prije otkloniti. S druge strane, pozitivne emocije poput nade, ushićenja ili radosti signaliziraju da je subjekt uspio zadovoljiti određeni skup standarda – da je adekvatno iskoristio svoje kapacitete i značajno se približio ostvarenju osobnih ciljeva. Stoga

se može reći da emocije, među ostalim, funkcioniraju i kao *smjernice za ulaganje mentalne i fizičke energije*: ako pokušaji postizanja cilja konstantno rezultiraju frustracijom i razočarenjem, naši mentalni i fizički sustavi prepoznat će tu okolnost kao znak da energiju treba uložiti u neke ostvarivije, isplativije ili važnije ciljeve. – Usp. Nico Frijda, »Emotions are Functional, Most of the Time«, u: Andrew S. Fox, Regina C. Lapate, Alexander J. Shackman, Richard J. Davidson (ur.), *The Nature of Emotion. Fundamental Questions*, Oxford University Press, New York 2018., str. 112–122.

17
George Ainslie, *Breakdown of Will*, Cambridge University Press, Cambridge 2001., str. 76., doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139164191>; A. R. Damasio, *Descartes' Error*, str. 192.

18
Kao što Karen Jones ističe na nekoliko mjesta, prisutnost emocionalne reakcije ima sposobnost *investirati* subjekta u predmet promišljanja. Naime, kada subjekt osjeća strah, nelagodu ili uzbuđenje povodom donošenja određene odluke, ovaj osjećaj ima tendenciju učiniti tu odluku *važnijom* od drugih potencijalnih predmeta deliberacije i ubrzati postupak njenog donošenja. Strah se također navodi kao primjer emocije koja priprema tijelo za određene planove djelovanja, bijeg ili sukob, prikladnih za klasu situacija u kojima se odlučujemo izložiti opasnosti. – K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 7, 18.

19
Vernon Smith, »Experimental economics«, u: Steven Durlauf, Lawrence Blume (ur.), *Behavioural and experimental economics*, Palgrave Macmillan, London 2010., str. 75–98, doi: http://dx.doi.org/10.1057/9780230280786_12.

različite tjelesne i mentalne programe, poput percepcije, pamćenja, motivacije, refleksa, komunikacije, procesa učenja i mehanizama za alokaciju energije, truda i pažnje.²⁰ Suvremene studije evolucijske psihologije proizvele su također veliku količinu neurofiziološke evidencije koja ukazuje na to da su emocije adaptivno vrijedne i zbog toga što motiviraju sankcioniranje oportunističkog ponašanja i promiču kooperativne oblike socijalnog ponašanja, unatoč njihovom potencijalu da rezultiraju kratkoročnim gubicima za individuu.²¹ Promatrane iz pro-emocionalističke perspektive, emocije se više ne koncipiraju kao inkompatibilne s evolucijskim objašnjenjima racionalnog ponašanja, već se shvaćaju kao njihov osnovni dio: »inherentna racionalnost naših emocija ključna je za generiranje adaptivnog ponašanja i uštedu kognitivnog napora – ključa za opstanak naše vrste«. ²² Drugim riječima, zagovornici pro-emocionalnog konsenzusa smatraju da je strateška racionalnost emocija bila višestruko značajna za proces prilagodbe organizama ranih hominida na uvjete njihovog ekološkog okruženja, te da predstavlja jedan od razloga zašto su emocionalno-afektivne funkcije sebi uopće osigurale mjesto na listi proizvoda našeg evolucijskog razvoja.

Kao početnu pretpostavku konstrukcije ovih objašnjenja, evolucijski psiholozi uzimaju tezu o modularnosti emocionalnih procesa. Modulima se u evolucijskoj psihologiji nazivaju »domenski specifične mentalne strukture«, koje služe kao mehanizmi za kognitivnu obradu stimulusa i posjeduju dugu listu funkcionalnih i strukturnih karakteristika, među kojima se posebno izdvajaju njihova *urođenost* (oni su adaptacije na uvjete evolucijske prošlosti), *informacijska začahurenost* (sustav koji čini modul nema pristup informacijama koje se već ne nalaze u njegovoj memoriji ili inputu za koji je specijaliziran), *nedostupnost* (svjesni procesi nemaju izravan pristup funkcioniranju modula) i *brzo* (automatsko), *nevoljno* (osoba nije u stanju kontrolirati modularno procesiranje inputa) i *autonomno* funkcioniranje.²³ Prema veoma utjecajnom članku Lede Cosmides i Johna Toobyja iz 2000. godine, odrediti emocionalne procese kao urođene informacijski začahurene module znači zastupati da su emocije složeni kognitivni programi koji: (i) upravljaju aktivnostima i interakcijama velikog broja drugih kognitivnih programa (funkcija koordinacije), (ii) obrađuju informacije koje su im dostupne na učinkovit, neovisan i svjesnim procesima nedostupan način, i (iii) posjeduju »funkcionalnu arhitekturu« koju je prirodna selekcija odabrala kao najkorisniju za rješavanje problema adaptacije na uvjete životnog okruženja naših predaka.²⁴ Evolucijski psiholozi pro-emocionalne orijentacije teoriju modularnosti emocija koriste prvenstveno kako bi integrirali emocije u širi teorijski okvir masivne modularnosti uma i ojačali argument u prilog adaptivne vrijednosti njihovih instrumentalno korisnih funkcija. Sumirano u jednoj rečenici, pro-emocionalni konsenzus argumentira u prilog strateške racionalnosti emocija pozivajući se na instrumentalnu korisnost njihovih funkcija i teorijske konstrukte evolucijske psihologije: tezu o modularnosti emocionalnih procesa i evolucijska objašnjenja njihove funkcionalne arhitekture.

3. Kritika strateške racionalnosti emocija

Kritički orijentirani autori napadaju pro-emocionalni konsenzus tako što (1) osporavaju da su gore navedene funkcije emocionalnih procesa dovoljne da zajamče njihovu stratešku racionalnost, i (2) poriču da evolucijska objašnjenja u kombinaciji s tezom o modularnosti uspješno objašnjavaju stratešku

racionalnost emocija u društvenom i ekološkom kontekstu suvremenog doba. Prvi pristup uključuje mnoštvo različitih strategija, među kojima se posebno izdvajaju dvije: (1a) argumentiranje da *impulzivnost* emocionalnih reakcija narušava njihovu stratešku racionalnost, i (1b) argumentiranje da emocionalne reakcije uzrokuju *stanje samoobmane*, koje narušava generalni epistemički položaj individue i promiče stratešku iracionalnost.²⁵ Drugi je pristup prva eksplicitno artikulirala Karen Jones u članku iz 2006. godine, u kojem brani tezu da evolucijska objašnjenja emocija kao funkcionalnih adaptacija na uvjete okoline, ne govore ništa o njihovoj adaptivnoj vrijednosti danas, niti o njihovoj praktičnoj korisnosti za realizaciju kompleksnih ciljeva čovjeka u 21. stoljeću.²⁶ Obje kritičke strategije osporavaju da su izložene teorijske komponente pro-emocionalnog konsenzusa međusobno kompatibilne. Prigovori 1a i 1b tvrde da emocije kao multikomponentni procesi nisu kompatibilne s tezom o strateškoj racionalnosti zato što imaju tendenciju uzrokovati suspenziju racionalnog razmišljanja, dok prigovor 2 tvrdi da je teza o strateškoj racionalnosti inkompatibilna s teorijskim konstruktima evolucijske psihologije. U nastavku ovog poglavlja analizirat ćemo uspješnost navedenih prigovora i

20

Za strah se, na primjer, može reći da koordinira fizičke i mentalne programe u svrhu izbjegavanja opasnih situacija, osjećaj gađenja da regulira mehanizme za sprječavanje infekcije i zaraze, a seksualno uzbuđenje da organizira fiziološke i psihološke programe u cilju prepoznavanja povoljnih prilika za produženje vrste. – Laith Al-Shawaf, David Lewis, »Evolutionary Psychology and the Emotions«, u: Virgil Zeigler-Hill, Todd K. Shackelford (ur.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*, Springer International, Cham 2017., str. 1–10, doi: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_516-1.

21

Sankcioniranje oportunističkog ponašanja smatra se obrambenim mehanizmom individue, nalik refleksnim reakcijama: »... osoba koja na nepravilne postupke učinjene na njezinu štetu ne odgovara snažnom emocionalnom reakcijom, slična je osobi čiji se refleksi za saginjanje ne aktiviraju u situaciji u kojoj je netko nastoji udariti.« – Rojhat Avsar, »Rational Emotions: An Evolutionary Perspective«, *Review of Evolutionary Political Economy* 2 (2021) 2, str. 297–314, ovdje 300, doi: <https://doi.org/10.1007/s43253-020-00032-1>. Štoviše, eksperimentiranje s različitim scenarijima zatvorenikove dileme, pokazalo je da ostvarenje odnosa uzajamno korisne kooperacije između dvaju ljudskih aktera prati aktivacija moždanih centara za obradu zadovoljstva u ventralnom stratumu mozga, dok je ovakva fiziološka reakcija potpuno odsutna u situacijama u kojima jedan ljudski akter surađuje s kompjuterskim sustavom. Sposobnost emocija da motiviraju korisne oblike suradnje i spriječe one potencijalno štetne (pa čak i kobne), razlog je zašto neki autori smatraju da su

emocije evoluirale kako bi zaštitile pojedinca od potencijalne eksploatacije i disruptivnih faktora zajedničkog života. – Ibid., str. 301.

22

R. Avsar, »Rational Emotions«, str. 278.

23

L. Faucher, C. Tappolet, »Facts and Values in Emotional Plasticity«, str. vii–xiii. Iako u evolucijskoj psihologiji postoji mnoštvo različitih (međusobno komplementarnih i kontrarnih) koncepcija modula i modularnosti uma, u kontekstu ovog rada ograničit ćemo se isključivo na razmatranje tradicionalno shvaćenih *fodorovskih* modula, s obzirom na to da je centralna debata pro-emocionalnog konsenzusa strukturirana prvenstveno oko ove koncepcije. – Jerry A. Fodor, *The Modularity of Mind*, MIT Press, Cambridge 1983., doi: <https://doi.org/10.7551/mitpress/4737.001.0001>.

24

Leda Cosmides, John Tooby, »Evolutionary Psychology and the Emotions«, u: Michael Lewis, Jeannette Haviland-Jones (ur.), *Handbook of Emotions*, The Guilford Press, New York 2000., str. 91–115, doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-28099-8_516-1.

25

Andrea Scarantino, Ronald de Sousa, »Emotion«, u: Edward N. Zalta (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/emotion/> (pristupljeno 14. 7. 2022.).

26

K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 14–19.

ispitati uzroke ove *centralne tenzije* pro-emocionalnog konsenzusa, počevši od sposobnosti emocija da izazivaju epizode impulzivnog ponašanja koja se u literaturi često navodi kao »direktna evidencija« protiv njihove strateške racionalnosti.²⁷

3.1. Emocije kao uzrok impulzivnog ponašanja

U psihologiji se »impulzivnima« nazivaju »akcije kojima ne prethodi deliberacija niti svjesna reprezentacija nekog konkretnog cilja«, odnosno akcije kojima subjekt, na nepromišljen i nekontroliran način, nastoji učiniti relaciju između sebe i određenog objekta, događaja ili situacije u svijetu, *ugodnom* ili *manje neugodnom*.²⁸ Kao osnovni uzrok impulzivnog ponašanje najčešće se navodi kombinirani efekt funkcije emocionalnih procesa da spremaju naše tijelo na određene planove djelovanja i funkcije da signaliziraju našim mentalnim i tjelesnim sustavima koliki smo napredak ostvarili u realizaciji određenog cilja. Charles Carver ovaj učinak objašnjava postuliranjem dvaju mehanizama kognitivne procjene »lanaca povratnih informacija« (engl. *feedback loops*): mehanizma koji procjenjuje koliko svaka nova radnja približava individuu ostvarivanju njezinih pozitivnih *ciljeva*, i mehanizma koji procjenjuje koliko je iste radnje udaljavaju od dostizanja negativnih *anti-ciljeva*, definiranih kao »skupova vrijednosti čije se ostvarivanje pokušava izbjeći po svaku cijenu«. ²⁹ Kada je progres u ostvarivanju ciljeva i izbjegavanju anti-ciljeva u granicama očekivanog, emocionalna je reakcija neutralna; kada je progres manji od očekivanog, dolazi do negativne reakcije – osjećaja neuspjeha, frustracije ili kajanja; a kada je progres bolji od očekivanog, rezultat je pozitivna reakcija – nada, ushićenje ili zadovoljstvo. Psihološka istraživanja ponašanja u scenarijima igara na sreću i kockanja, potvrdila su da je upravo negativna procjena progressa ključni okidač za impulzivno reagiranje: ispitanici s većim gubicima, kod kojih je razlika između osobnih standarda uspješnosti i ostvarenih ishoda velika, češće su inicirali da se u igri ponovno okušaju s namjerom postizanja pozitivnog rezultata (dobivanjem nagrade i izbjegavanjem kazne) od ispitanika s manjim gubicima, što su studije okarakterizirale kao »primjetno impulzivnije« ponašanje.³⁰

Kao posebno disruptivan aspekt negativne evaluacije progressa i uzrok impulzivnog ponašanja, Jon Elster izdvaja sposobnost emocija da utječu na *urgentnost* određenih postupaka. On urgentnost definira kao »poriv da se reagira odmah i bez razmišljanja o prednostima odgađanja akcije«, naglašavajući da će osobe koje ovaj poriv osjećaju biti sklone reagirati iznenada i bez oklijevanja čak i u situacijama u kojima sve dostupne informacije ukazuju na to da bi odgađanje akcije nedvojbeno vodilo uspješnoj realizaciji njihovih praktičnih ciljeva.³¹ Donald Davidson anticipira sličan tip prigovora kada u članku »How is Weakness of the Will Possible?« (hrv. »Kako je moguća slabost volje?«) opisuje emocije kao jedan od uzroka »slabosti volje«, definirane kao stanja u kojem se akter nalazi kada (i) namjerno izabire izvršiti radnju x umjesto radnje y, iako je svjestan (ii) da su mu obje radnje jednako dostupne za izabrati i (iii) da y, kada se uzmu u obzir svi aspekti situacije u kojoj se trenutno nalazi, vodi praktično korisnijem ishodu.³² Obje vrste prigovora imaju istu opću formu. Autori osporavaju stratešku racionalnost emocija ističući da emocionalne reakcije obustavljaju racionalno promišljanje time što navode da subjekt ili potpuno zanemari svoje praktične ciljeve, ili da u momentu izabere učiniti nešto što ne pridonosi njihovom ostvarenju, iako je svjestan postojanja alternativnog tijeka radnje koji je po njih bolji.

Činjenica da emocije mogu biti uzrok impulzivnih akcija, međutim, ne predstavlja značajan problem za tezu o strateškoj racionalnosti emocija ako se u razmatranje uzmu sljedeće dvije okolnosti. Prvo, emocije nisu *konzistentan* okidač impulzivnih akcija, utoliko što ne uzrokuju impulzivno ponašanje uvijek na isti način, kod svakog subjekta i u svim kontekstima. Tendencija individue da se ponaša impulzivno uvjetovana je kompleksnom mrežom različitih kognitivnih i motivacijskih procesa, naučenih obrazaca ponašanja, utjecaja životne okoline i genetskih faktora.³³ Hoće li osoba u određenoj situaciji reagirati impulzivno ili ne, ovisi i od rada brojnih *regulatornih mehanizama* koji nastoje zaustaviti impulzivne akcije i potisnuti neželjene emocionalne reakcije. Julius Kuhl i Sander Koole postuliraju dvije vrste ovakvih »kontrolnih mehanizama volje«: mehanizme za samokontrolu, koji, metaforički rečeno, našem kognitivnom sustavu »nameću« jedan dominantan cilj ili percepciju potiskujući sve njemu suprotstavljene ciljeve; i mehanizme za samoodržanje, koji nastoje »napraviti kompromis« između suprotstavljenih ciljeva i uskladiti različite emocije, nagone, potrebe, želje i inklinacije individue u jednu visoko funkcionalnu cjelinu.³⁴ Drugu vrstu mehanizama Nico Frijda i koautori izdvajaju kao posebno interesantnu, budući da postoje neuroznanstvene indikacije da je njihov regulatorni učinak djelomično uvjetovan i »stupnjem emocionalne investiranosti subjekta u posljedice nekontroliranih emocionalnih reakcija«.³⁵ To znači da, kroz kompleksne interakcije s mnoštvom drugih mentalnih mehanizama i procesa, emocije mogu sudjelovati ne samo u izazivanju nego i u suzbijanju impulzivnog ponašanja. Odnos između emocija

27

Usp. A. Scarantino, R. de Sousa, »Emotion«.

28

Nico Frijda, Richard Ridderinkhof, Erik Rietveld, »Impulsive Action: Emotional Impulses and Their Control«, *Frontiers in Psychology* 5 (2014), doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00518>. Dostupno na: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2014.00518/full> (pristupljeno 26. 11. 2022.).

29

Charles Carver, »Approach, Avoidance, and the Self-Regulation of Affect and Action«, *Motivation and Emotion* 30 (2006) 2, str. 105–110, doi: <http://dx.doi.org/10.1007/s11031-006-9044-7>.

30

Charlotte Eben, Joël Billieux, Frederick Verbruggen, »Clarifying the Role of Negative Emotions in the Origin and Control of Impulsive Actions«, *Psychologica Belgica* 60 (2020) 1, str. 1–17, ovdje 6, doi: <http://doi.org/10.5334/pb.502>.

31

Jon Elster, »Emotional Choice and Rational Choice«, u: Peter Goldie (ur.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*, Oxford University Press, Oxford 2010., str. 263–281, ovdje 276, doi: <http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199235018.003.0012>.

32

Donald Davidson, *Essays on Actions and Events*, Clarendon Press, Oxford 2001., str. 31.

33

C. Eben, J. Billieux, F. Verbruggen, »Clarifying the Role of Negative Emotions in the Origin and Control of Impulsive Actions«, str. 2.

34

Julius Kuhl, Sander L. Koole, »Workings of the Will: A Functional Approach«, u: Jeff Greenberg, Sander L. Koole, Tom Pyszczynski (ur.), *Handbook of Experimental Existential Psychology*, Guilford, New York 2004., str. 411–430. Razlike između navedenih mehanizama autori slikovito opisuju na primjeru studentice koja zna da je za nju u ovom trenutku najkorisnije da se posveti učenju, ali istovremeno osjeća jaku želju za druženjem s prijateljima i odlaskom u kino. Mehanizam samokontrole djeluje kada studentica odluči da se na ovaj cilj u potpunosti fokusira tako što će potisnuti bilo kakav vid kontemplacije o ciljevima i aktivnostima koji s njim nisu izravno povezani. S druge strane, mehanizam samoodržanja djeluje u situacijama kada studentica uzima u razmatranje sve svoje potrebe, želje i emocije, i odlučuje organizirati studijsku grupu s prijateljima kao svojevrsni *kompromis* između želje za socijalizacijom i obveze da se posveti učenju. – Ibid., str. 422.

i impulzivnog ponašanja znatno je složeniji od jednostavnog odnosa uzroka i njegove singularne posljedice, a s obzirom na to da sama prisutnost intenzivne emocionalne reakcije nije dovoljna jamčiti impulzivno ponašanje, impulzivnost se ne smije shvatiti u duhu stare filozofske dogme kao inherentna karakteristika emocijama izazvanog ponašanja.

Drugo, iako su emocionalne reakcije u brojnim situacijama zaista glavni uzrok suspenzije racionalnog razmišljanja, kratke instance iracionalnog ponašanja mogu, kumulativnim učinkom na duge staze, dovesti do realizacije naših praktičnih ciljeva. Robert Frank povezuje ovaj kumulativni učinak s funkcijom emocija da služe kao sredstvo obvezivanja na specifične obrasce ponašanja u socijalnim situacijama. Tako, na primjer, pojedinac koji demonstrira tendenciju da na nepravdu reagira oštro, ljutnjom ili verbalnom agresijom, obavezuje se u očima drugih aktera u socijalnim situacijama da će na isti ili sličan način reagirati i na buduće instance nepravde, odnosno da će njegovo ponašanje biti *konzistentno* onome koje je do sada demonstrirao. Epizode emocionalnog ponašanja, čak i kada je ono iracionalno, omogućuju pojedincu izgraditi *reputaciju* među individuama iz njegova društvenog okruženja, što mu posljedično pomaže navigirati se socijalnim situacijama, ostvariti odnose povjerenja s drugima i uspješno im komunicirati svoje želje i namjere.³⁶ Riječima Patricije Greenspan, emocije su »ponašajne politike« (engl. *behavioral policies*) – skupovi akcija kojima prethode neki (uglavnom pouzdani) »znakovi« ili »emocionalni simptomi«³⁷ na osnovu kojih akteri iz naše društvene okoline stječu uvid u razloge za naše emocionalno motivirane radnje.³⁸ Prema tome, činjenica da emocije u određenim kontekstima uzrokuju kratkoročno zanemarivanje praktičnih ciljeva i navode subjekta na odabir suboptimalno korisnog tijeka radnje, nije dovoljna da se emocije proglašavaju inherentno disruptivnim po strateški racionalno ponašanje ako se uzme u obzir da emocije mogu također doprinijeti suzbijanju impulzivnog ponašanja i realizaciji praktičnih ciljeva individue na duge staze.

3.2. Samoobmana kao prijetnja strateškoj racionalnosti emocija

Za emocije se smatra da negativno utječu na stratešku racionalnost i zbog uloge koju igraju u induciranju *stanja samoobmane*, koje ugrožava subjektov generalni epistemički položaj i negativno utječe na njegovu sposobnost da ispravno procijeni koji bi plan akcije vodio praktično korisnim ishodima. U filozofskoj se literaturi »samoobmana« obično definira kao stanje u kojem vrijede sljedeće dvije okolnosti: (a) djelatni subjekt posjeduje lažno vjerovanje koje nije kompatibilno s epistemičkim normama i relevantnom empirijskom evidencijom, i (b) značajno mjesto u kauzalnoj povijesti formiranja ovog vjerovanja zauzima subjektova *želja da vjeruje* u određeno stanje stvari.³⁹ Alfred Mele ove okolnosti vezuje prvenstveno za slučajeve »standardne samoobmane« (engl. *garden-variety self-deception*), koja nastupa onda kada subjekt *S* stekne lažno vjerovanje da *p* na osnovu toga što je pod utjecajem intenzivne želje da *p* bude slučaj, pogrešno pristupio prikupljanju ili interpretiranju dostupne evidencije.⁴⁰ Takva bi, na primjer, bila situacija u kojoj zaljubljeni individua, uvjeren u to da joj je dugogodišnji romantični partner vjeran, ignorira ili aktivno reinterpreтира obilježja evidencije u prilog partnerove nevjere, fokusirajući svu svoju pažnju na traženje evidencije koja će podržati njena uvjerenja, ma koliko ona bila oskudna ili teško dostupna. U najčešćem slučaju, reći da se subjekt *S* nalazi »u stanju samoobmane« implicira da je *S*-ova sposobnost da objektivno interpretira evidenciju suspendirana njego-

vim željama u određenom vremenskom intervalu, te da bi neka nepristrana osoba koja ne dijeli *S*-ove želje i uvjerenja bila u stanju da interpretacijom iste evidencije formira istinito vjerovanje.

Istraživanja iz eksperimentalne psihologije i kronometrije s kraja prošloga stoljeća, pokazala su da emocije uistinu igraju važnu ulogu u stvaranju plodnog tla za suspenziju sposobnosti objektivne interpretacije evidencije. U komparativnoj analizi ovih istraživanja, Douglas Derryberry razlikuje tri načina na koje emocije utječu na naše mentalne sustave za obradu informacija. Prvo, emocije mogu dovesti do povećanja nivoa kortikalne aktivnosti mozga, što utječe na ubrzanje ili usporavanje procesa obrade s i koordinacije odgovora organizma na dani stimulus, te samim time, i na brzinu prikupljanja evidencije i uspostavljanje bitnih konekcija između percipiranih događaja.⁴¹ Drugo, emocije povećavaju osjetljivost neuralnih puteva na specifične vrste inputa sustava za obradu informacija, što se u psihološkim studijama odnosa između afekta i memorije navodi kao primarni uzrok fenomena »kongruentnosti memorije i raspoloženja«. ⁴² Naime, studije pokazuju da su pozitivno raspoložene osobe sklone prisjećati se pozitivnih događaja iz svoje prošlosti, dok se negativno raspoložene osobe češće prisjećaju negativnih događaja, a s obzirom na to da memorija igra bitnu ulogu u procesu prepoznavanja obrazaca i uspostavljanju konekcija između sadašnjih i prošlih instanci određenog dešavanja, trenutno emocionalno stanje individue može bitno utjecati na njeine interpretativne sposobnosti. Treće, emocije utječu na usmjeravanje pažnje i odabir izvora iz kojih ćemo crpiti relevantne informacije. Kronometrijska istraživanja pokazala su da ljudi imaju tendenciju usmjeravati pažnju što je moguće dalje od izvora negativnih informacija, što kao posljedicu ima to da

35

N. Frijda, R. Ridderinkhof, E. Rietveld, »Impulsive action«, str. 6. Emocionalna se investiranost subjekta obično očituje u obliku zabrinutosti hoće li potencijalna posljedica emocionalne reakcije doista pridonijeti ostvarenju njegovih praktičnih interesa. Primjeri ovako shvaćenih interesa bili bi: ponašati se na društveno prihvatljiv način ili suzdržavati se od alkohola, a ovisno o tome kako se aktivni subjekt osjeća povodom ostvarenja (tj. kršenja) ovih interesa, ovisit će i to koliko je truda spreman uložiti kako bi stekao kontrolu nad nagonom za impulzivnim ponašanjem. Kao što Kuhl i Koole navode, »čovjek nije pasivni promatrač svojih emocija«, već su ljudska bića dizajnirana da »neprestano procjenjuju i reguliraju vlastita afektivna stanja«. – J. Kuhl, S. L. Koole, »Workings of the will«, str. 220.

36

R. H. Frank, *Passions Within Reason*, str. 4–5, 82–85.

37

Ljutnja, primjerice, predstavlja opću i obično kratkotrajnu *politiku za traženje odmazde* (engl. *retaliatory policy*), koju ljudima u našoj okolini signaliziraju specifični emocionalni simptomi, tj. znakovi koji pokazuju da se pojedinac osjeća ljutito, poput agresivnog govora

tijela, ubrzanog disanja ili pojave crvenila na licu.

38

Patricia Greenspan, »Emotional Strategies and Rationality«, *Ethics* 110 (2000) 3, str. 469–487, ovdje str. 480, doi: <https://doi.org/10.1086/233320>.

39

Neil Van Leeuwen, »The Spandrels of Self-Deception«, *Philosophical Psychology* 20 (2007) 3, str. 329–348, ovdje 332, doi: <https://doi.org/10.1080/09515080701197148>.

40

Alfred Mele, *Self-Deception Unmasked*, Princeton University Press, Princeton 2001., str. 25–28., doi: <http://dx.doi.org/10.1519/781400823970>.

41

Douglas Derryberry, »Emotional Influences on Evaluative Judgments: Roles of Arousal, Attention, and Spreading Activation«, *Motivation and Emotion* 12 (1988) 1, str. 23–55, ovdje str. 25, doi: <http://dx.doi.org/10.1007/BF00992471>.

42

Ibid., str. 26.

organizam negativne stimuluse u prosjeku teže prepoznaje i sporije procesira od pozitivnih i neutralnih.⁴³ Štoviše, kada je riječ o neutralnim (ili naprosto nejasnim) stimulusima, emocije su u nekim slučajevima sposobne navesti naše kognitivne sustave da ovakve stimuluse interpretiraju kao kongruentne s trenutnim emocionalnim stanjem, odnosno da emocionalno stanje individue projiciraju na neutralnu evidenciju.⁴⁴ Stoga možemo reći da se psihološka i filozofska literatura slažu kada emocije opisuju kao potencijalne uzroke stanja samoobmane, sposobne navesti epistemičkog subjekta da evidenciju interpretira na pristran i neobjektivan način.

Usprkos tome, svjedoci smo da u brojnim situacijama emocije poput iznenađenosti, znatiželje i zbunjenosti mogu također imati pozitivan utjecaj na epistemički položaj individue i služiti kao motivacija za proširivanje korpusa znanja s kojim trenutno raspolaže ili kritičko preispitivanje opravdanosti njezinih prethodno usvojenih vjerovanja. U kontekstu znanstvenih istraživanja, primjerice, razočaranje, poraženost i frustracija koju tim znanstvenika osjeća nakon neuspjele izvedbe eksperimenta mogu služiti kao motivacija za ponovnu provjeru ispravnosti svakog koraka eksperimentalnog postupka ili temeljito preispitivanje samog teorijskog okvira iz kojeg se pristupa formulaciji predikcija i mjerenih procedura involviranih u izvedbu ovog eksperimenta.⁴⁵ U skupinu epistemički korisnih emocija Christopher Hookway ubraja i »pravu« (nefilozofsku) sumnju koju, po uzoru na Johna Wilkinsa, koncipira kao »neku vrstu epistemičke anksioznosti« koju osjećamo kada se dvoumimo oko vjerodostojnosti informacije ili uvjerenja. Hookway sumnji pripisuje evaluacijski i holistički karakter.⁴⁶ Ako u neku propoziciju istinski sumnjamo, to obično znači da smo njoj korespondentno vjerovanje već procijenili kao epistemički nesigurno, a opravdanost sumnje možemo utvrditi jedino ako uzmemo u razmatranje cjelokupni sustav subjektivih vjerovanja i pozadinskih znanja.⁴⁷ Sumnja u određenu propoziciju ili skup propozicija motivira nas da istražimo izvore epistemičke anksioznosti koju osjećamo, ispitamo je li ovo osjećanje »prikladno« u danim okolnostima, i revidiramo naše stavove i vjerovanja u cilju njegove eliminacije.⁴⁸ Osim sumnje, bitnu motivacijsku silu za poboljšavanje našeg epistemičkog položaja predstavlja i osjećaj *zainteresiranosti* za izvor pozitivnog informacijskog sadržaja. Interes nas motivira da budemo investirani u svoju okolinu, da ostanemo otvoreni za nova iskustva i ustrajemo u stjecanju novih vještina.⁴⁹

Pored toga što motiviraju pozitivno epistemičko ponašanje, emocije mogu služiti i kao izvor specifične vrste *fenomenoloških informacija*. Tako nas, na primjer, iskustvo doživljavanja emocije odvratnosti »trenira« prepoznati situacije u kojima se ljudi u našem okruženju nalaze pod utjecajem ove emocije, pružajući nam direktan epistemički pristup informacijama o tome »kako je osjećati odvratnost prema nečemu« i »što je to zajedničko entitetima koji u nama izazivaju osjećaj odvratnosti«.⁵⁰ Analizom vlastitih emocionalnih stanja, epistemički subjekt može steći spoznaje o njihovoj informacijskoj osnovi – istaknutim svojstvima objekata koji su ih uzrokovali, kao i vlastitom sustavu vjerovanja, očekivanja i evaluativnih standarda prema kojima je pristupio procjenjivanju danih objekata.⁵¹ Štoviše, de Sosa smatra da emocije u nekim slučajevima omogućuju subjektu da stekne uvid u vlastiti epistemički položaj, odnosno da dođe do spoznaje o tome da posjeduje znanja kojih prethodno nije bio svjestan. On u ovu, naizgled apstraktnu, kategoriju emocija uvrštava »osjećaj znanja« (engl. *the feeling of knowing*), meta-kognitivnu emociju koja se javlja u situacijama kada osjećamo da je određena informacija spremna

vratiti se u domenu svjesne deliberacije (kada nam je definicija nekog termina »na vrhu jezika«) ili kada procjenjujemo znamo li zaista određeno štivo koje se trudimo naučiti.⁵²

Prema tome, jasno da emocije na subjektov epistemički položaj ne utječu isključivo negativno. Ista emocija, strah, može nas u jednom kontekstu navesti na pogrešno tumačenje evidencije i formiranje lažnog vjerovanja da se nalazimo u opasnosti, a u drugom motivirati detaljnije istraživanje okoline i formiranje istinitog vjerovanja da situacija nije opasna. Činjenica da nas emocije ponekad dovode u stanje samoobmane nije dovoljna da emocije proglasimo iracionalnima, ali jest znak da moramo biti oprezni kada ih koristimo kao izvore informacija, a još oprezniji kada interpretaciji ovih informacija pristupamo u afektu. Kao što Hookway ističe, racionalnost našeg uvjerenja da nas emocije obmanjuju ne može se jamčiti, ali se može dodatno ojačati analizom drugih faktora, poput toga koliko dobro poznajemo vlastite emoci-

43

Ibid., str. 27.

44

Gordon H. Bower, Joseph P. Forgas, »Affect, Memory, and Social Cognition«, u: Erik Eich *et al.* (ur.), *Cognition and Emotion*, Oxford University Press, Oxford 2000., str. 85–157, ovdje 100, doi: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195113334.003.0003>.

45

Georg Brun, Dominique Kuenzle, »Introduction: A New Role for Emotions in Epistemology?«, u: Georg Brun, Ulvi Doguoglu, Dominique Kuenzle (ur.), *Epistemology and Emotions*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire 2008., str. 1–33, ovdje str. 16, doi: <http://dx.doi.org/10.4324/9781315580128-7>.

46

Christopher Hookway, »Epistemic Immediacy, Doubt and Anxiety: On a Role for Affective States in Epistemic Evaluation«, u: Georg Brun, Ulvi Doguoglu, Dominique Kuenzle (ur.), *Epistemology and Emotions*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire 2008, str. 51–66, ovdje str. 61, doi: <https://doi.org/10.4324/9781315580128-9>.

47

Naime, subjekti koji istinski u nešto sumnjaju, mogu procijeniti koja ih je nova informacija dovela u stanje sumnje, ali ne mogu odrediti koje sve dijelove naše mreže vjerovanja ova informacija dovodi u pitanje. Stoga se može reći da, iako je usmjerena k specifičnom tvrdjenju, uvjerenju ili skupu uvjerenja, sumnja kao osjećanje utječe na čitavu mrežu vjerovanja i znanja koja su s njima povezana.

48

Ibid., str. 62.

49

P. J. Silvia, *The Psychology of Interest*, str. 21–23.

50

Catherine Elgin, *Considered Judgment*, Princeton University Press, Princeton 1996., str. 164.

51

Kao primjer prve vrste znanja, Catherine Elgin navodi estetsko znanje o određenom umjetničkom djelu. Naime, kada uživamo u nekom filmskom umjetničkom dijelu, niz promatranih predstava tog filma u nama izaziva širok spektar različitih emocija: strah da će glavnim junacima filma nešto dogoditi, setu uzrokovanu muzičkom pozadinom posebno evokativne scene, ili nade da će se priča završiti u skladu s našim anticipacijama. Analizom modulacija i promjena u intenzitetu vlastitih osjećaja, ističe Elgin, mi ćemo biti u stanju izdvojiti koji su aspekti ovog filma posebno bitni za izazivanje emocionalne reakcije, što nas posljedično može dovesti do novih spoznaja o aspektima filmske umjetnosti koje bismo u odsustvu emocionalne reakcije ignorirali. – Ibid., 157. Drugi tip spoznaje tiče se procesa racionalizacije naših navika, ustaljenih obrazaca zaključivanja i različitih očekivanja koja projiciramo na sebe i druge, a kojih često nismo eksplicitno svjesni. Osjećaj razočarenja može nas, na primjer, informirati o tome da smo od osobe čije nas je ponašanje razočaralo očekivali da će se u danim okolnostima drugačije ponašati. – G. Brun, D. Kuenzle, »Introduction«, str. 19.

52

Ronald de Sousa, »Epistemic Feelings«, u: Georg Brun, Ulvi Doguoglu, Dominique Kuenzle (ur.), *Epistemology and Emotions*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire 2008., str. 185–204, ovdje str. 192, 196, doi: <https://doi.org/10.4324/9781315580128-16>.

onalne reakcije i kako pojedinci iz našeg neposrednog okruženja komentiraju racionalnost našeg ponašanja.⁵³

3.3. Racionalnost i modularnost emocija

U kontekstu rasprave o strateškoj racionalnosti emocija, kritika modularnosti svodi se na dva centralna prigovora: (i) da su informacijski začahureni moduli previše rigidni za rješavanje problema strateški racionalnog odlučivanja, i (ii) da tvrdnje da moduli predstavljaju adaptacije na uvjete životne okoline, ne implicira ništa o njihovoj praktičnoj korisnosti u suvremenom društvenom i ekološkom okruženju. Prvi prigovor počiva na uvidu da su moduli *epistemički ograničeni*. Oni, naime, obrađuju informacije na fiksna načina, strogo determiniran skupom pretpostavki o prirodi svijeta (okoliša naših predaka) ugrađenih u njihovu strukturu.⁵⁴ Ovaj je proces, kao što smo već napomenuli, nedostupan višim kognitivnim procesima, što znači da na njega ne mogu utjecati ni naše epistemičke evaluacije i vjerovanja koja trenutno posjedujemo. Tako shvaćeni modularni mehanizmi optimizirani su za rješavanje klase »informatički zatvorenih« problema – urgentnih zadataka (npr. *uhvati loptu*) praćenih invarijantnim skupovima indikacija (npr. *lopta leti prema nama*), koji se rješavaju brzo i efikasnom koordinacijom mentalnih i tjelesnih programa (koordiniranjem percepcije, refleksa i mišićno-koštanog sustava u svrhu uspješnog hvatanja lopte). Problem, međutim, nastaje kada tražimo modularna rješenja za znatno složenije »informatički otvorene« probleme, koji iziskuju kognitivnu procjenu velikog broja različitih okolnosti. Primjer takvog problema bilo bi prepoznavanje nevjere kod romantičnog partnera. Nevjera kao bihevioralni fenomen ovisi o velikom broju različitih faktora, poput načina na koji je »nevjerni partner« socijaliziran ili kulturološkog konteksta podneblja u kojem živi, a prepoznavanje nevjernog ponašanja zahtijeva interpretaciju veoma specifičnih kontekstualno osjetljivih informacija dobivenih iz velikog broja izvora – govora tijela individue, promjena u njezinim svakodnevnim aktivnostima, svjedočanstava njoj bliski ljudi itd.⁵⁵ Budući da je problem odabiranja radnji koje će doprinijeti ostvarenju naših praktičnih ciljeva također informacijski otvoren, ako se emocionalni procesi identificiraju s tradicionalno shvaćenim modulima, teza o strateškoj racionalnosti emocija postat će višestruko problematična.⁵⁶

Drugi je prigovor baziran na skupu generalnih ograničenja evolucijskih objašnjenja emocija. Proces formuliranja ovih objašnjenja uključuje četiri distinktivna koraka.⁵⁷ Najprije se (i) identificiraju adaptivni problemi s kojima su se susretale populacije naših predaka, kao što je problem zaštite od grabežljivaca ili osiguravanja reproduktivnog uspjeha. Potom se (ii) identificira skup znakova iz životne okoline koji signaliziraju potencijalna rješenja ovih problema. Prisutnost velike krznene životinje s pandžama i ostrim zubima, primjerice, signalizira opasnost od grabežljivca i potrebu da se od njega pobjegne, dok nizak nivo šećera u krvi signalizira potrebu za unosom hranjivih tvari. Sljedeći je korak (iii) postuliranje mehanizama za obradu informacija koji bi služili kao rješenja identificiranih problema, nakon čega slijedi (iv) složen i dugotrajan postupak utvrđivanja jesu li postulirani mentalni mehanizmi doista dio našeg kognitivnog sustava, i koje su njihove neurofiziološke osnove. Međutim, evidencija u prilog postojanja postuliranog mehanizma ne implicira da je taj mehanizam adaptivno vrijedan *danas*, već da je *bio* adaptivno vrijedan u periodu naše evolucijske prošlosti kada su skupovi identificiranih znakova ukazivali na potencijalna rješenja adaptivnih problema.⁵⁸ Činjenica

da su adaptivno vrijedne funkcije bile praktično korisne za populaciju naših predaka, ne znači da će iste funkcije biti od koristi ljudskim bićima u 21. stoljeću. Razlog za to možemo naći u drastičnim promjenama brojnih ekoloških, društvenih i psiholoških aspekata svijeta u kojem živimo. U pleistocenskoj epohi, adaptivno vrijedno ponašanje podudaralo se sa strateški racionalnim – osobni ciljevi pojedinaca bili su intrinzično povezani s rješenjima adaptivnih problema produžavanja vrste ili zaštite od grabežljivaca. Nasuprot tome, u 21. stoljeću imamo slučaj da samo »čudne« ili »jezive« individue sebi postavljaju ciljeve čije ostvarivanje unapređuje isključivo njihov relativni reproduktivni uspjeh.⁵⁹ Praktični ciljevi suvremenog čovjeka znatno su složeniji od ciljeva pleistocenskih hominida, te njihova realizacija zahtijeva daleko veći stupanj fleksibilnosti: zahtijeva da emocionalni procesi budu osjetljivi na *nove znakove* koji neće signalizirati neka isključivo povijesno adaptivno vrijedna svojstva, već svojstva značajna za brige i potrebe suvremenih ljudi. Ukratko, moduli imaju nepromjenjivu, fiksnu strukturu, koja jednostavno nije dizajnirana da bude osjetljiva na potrebe pojedinca u suvremenom društvu.

Kao potencijalni izlaz iz ovih problema, Jones razmatra usvajanje teorije rekalkibracije emocionalnih procesa Jessea Prinza. U dijelu *Gut Reactions. A Perceptual Theory of Emotion* (hrv. *Intenzivne reakcije. Percepcijska teorija emocija*), Prinz objašnjava ideju emocionalne rekalkibracije kroz analogiju s rekalkibracijom kašlja. Iako je kašalj evoluirao obavljati funkciju čišćenja grla, on se pod utjecajem naših vjerovanja može rekalkibrirati tako da služi kao znak da je tajni agent dostavio mikrofilm na dogovoreno mjesto, ili signal da se želimo ukloniti iz neugodne socijalne situacije.⁶⁰ Na sličan se način mogu emocionalni procesi rekalkibrirati djelovanjem mentalnog mehanizma koji Prinz naziva »kalibracijskom datotekom« (engl. *calibration file*). Ovaj mehanizam sadrži »skup reprezentacija skladištenih u dugoročnoj memoriji individue« od kojih je svaka ponaosob okidač za specifičnu tjelesnu reakciju, a njegova se osnovna funkcija ogleda u povezivanju subjektive prosudbe o situaciji u kojoj se nalazi s mehanizmima kognitivne procjene.⁶¹ Prirodna je selekcija, zastupa Prinz, u naše kalibracijske datoteke uvela skup »okidača« za emocionalne reakcije, ali nas je pritom opremila i sredstvima za proširenje tog skupa, odnosno za modificiranje vlastitog emocionalnog odgovora na stimulse okoliša. Zahvaljujući konceptu rekalkibracije, Prinzova teorija omogućuje nam da informacijski začahurene module proglasimo *osjetljivima* na našu sposobnost formiranja novih vjerovanja i postavljanja novih, kompleksnijih ciljeva. Da posudimo terminologiju Remyja Majeeda, Jonesin prigovor utječe isključivo

53

C. Hookway, »Epistemic Immediacy, Doubt and Anxiety«, str. 52.

54

Kim Sterelny, *Thought in a Hostile World. The Evolution of Human Cognition*, Blackwell, Oxford 2003., str. 188.

55

Ibid., str. 189.

56

K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 11.

57

Ibid., str. 17.

58

L. Cosmides, J. Tooby, »Evolutionary Psychology and the Emotions«, str. 93.

59

K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 17–18.

60

Jesse Prinz, *Gut Reactions. A Perceptual Theory of Emotion*, Oxford University Press, Oxford 2004., str. 99.

61

Ibid., str. 100.

na klasu teorija koje module koncipiraju kao »dijakronijski začahurene«, tj. neosjetljive na informacije koje se nalaze izvan njihove domene procesiranja, dok teorije poput Prinzove izbjegavaju ove prigovore tako što module određuju kao »sinkronijski začahurene« – neosjetljive na informacije koje se *trenutno*, ali ne i *zauvijek*, nalaze izvan njihove domene.⁶² Kao takvi, sinkronijski začahureni moduli nisu potpuno zatvoreni za informacije akumulirane životnim iskustvom individue, te za razliku od njihovih dijakronijskih pandana, posjeduju stupanj fleksibilnosti neophodan za prilagodbu na konstantno promjenljive uvjete našeg socio-ekološkog okruženja.

Međutim, ovaj pokušaj pomirenja strateške racionalnosti s tezom o modularnosti emocija suočava se s nekoliko značajnih problema. U posljednjih 30 godina evolucijska psihologija došla je do velikog broja otkrića u pogledu adaptivne vrijednosti funkcionalne arhitekture emocionalnih procesa, posebice straha, srama, ljutnje, gađenja i seksualnog uzbuđenja.⁶³ Unatoč tome, prikupljanje empirijske i eksperimentalne neuroznanstvene evidencije koja govori u prilog postojanja konkretnih, fizikalnih, mehanizama za rekalkibraciju ili »treniranje« emocionalnih reakcija djelovanjem viših kognitivnih procesa, i dalje se nalazi u ranim stadijima.⁶⁴ Razloge za to možemo naći u metodološkim poteškoćama s kojima se pokušaji organiziranja i izvođenja empirijskih istraživanja mehanizama za regulaciju i transformaciju emocionalnih reakcija suočavaju u domeni evolucijske psihologije. Organizacija prvih koraka ovih istraživanja, naime, iziskuje izoliranje i detaljno opisivanje instanci djelovanja (za sada samo nedokazanih ili *hipotetičkih*) mehanizama, što u slučaju emocionalnog treniranja (i rekalkibracije) može biti izrazito zahtjevno, budući da ovaj proces uključuje potencijalno beskonačan broj situacija (okidača za rekalkibraciju), kao i veliku raznovrsnost regulatornih aktivnosti, od jednostavnih tjelesnih reakcija do kompleksnih obrazaca socijalnog ponašanja.⁶⁵ S

62

Remy Majeed, »Does Modularity Undermine the Pro-Emotion Consensus?«, *Mind and Language* 35 (2020) 3, str. 277–292, doi: <https://dx.doi.org/10.1111/mila.12241>.

63

L. Al-Shawaf, D. Lewis, »Evolutionary Psychology and the Emotions«, str. 5–8.

64

Ibid., str. 5. Najveći pomak napravljen je u mapiranju mehanizama za kalibraciju bijesa, ispitivanju uspješnosti specifičnih kognitivnih strategija za regulaciju emocija i utvrđivanje koje su točno neuralne regije involvirane u njihovu implementaciju. Za pregled razvoja u domeni istraživanja empirijskih osnova emocionalne regulacije u posljednjih 20 godina, kao i izazova s kojima se istraživači u ovom polju sreću, vidi: James J. Gross, »The Emerging Field of Emotional Regulation: An Integrative Review«, *Review of General Psychology* 2 (1998) 3, str. 271–299, doi: <https://doi.org/10.1037/1089-2680.2.3.271>.; James J. Gross, »Emotion Regulation: Conceptual and Empirical Foundations«, u: James J. Gross (ur), *Handbook of Emotion Regulation*, Guilford, New York 2014., str. 3–20.; Sezin Öner, »Neural Substrates of Cognitive

Emotion Regulation: A Brief Review«, *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology* 28 (2017) 1, str. 91–96., doi: <https://doi.org/10.1080/24750573.2017.1407563>.

65

To da ova ograničenja uistinu pogađaju ispitivanje neuroloških osnova mehanizma emocionalne rekalkibracije, učit ćemo najbolje ako razmotrimo Prinzova određenja *ljubomore*, koju karakterizira kao rekalkibraciju ljutnje subjektivim prosudbama o percipiranim znakovima seksualne nevjere, i *zluradosti* (njem. *Schadenfreude*), koju karakterizira kao rekalkibraciju osjećaja radosti u kontekstima u kojima percipiramo da drugi pojedinci pate. – J. Prinz, *Gut Reactions*, str. 147–149. U oba slučaja, emocionalna rekalkibracija može involvirati (a) beskonačan broj situacija koje ukazuju na nevjernost romantičnog partnera, odnosno patnju ljudi iz naše okoline, determiniranih faktorima poput kulturne pozadine, starosne dobi ili generalnih bihevioralnih dispozicija individue, te samim tim i uključivati (b) beskonačno mnogo radnji kojim će individua trenirati vlastiti emocionalni odgovor na ove situacije.

druge strane, jednako je teško specificirati i u kojoj je mjeri kalibracijski fajl uopće sklon modificiranju, odnosno koliko bi proces svjesne kontemplacije morao revidirati njegove sadržaje kako bi se ostvario stupanj fleksibilnosti neophodan za strateški racionalno ponašanje, pogotovo ako se uzme u obzir manjak napretka napravljenog u znanstvenom razumijevanju determinanti uspješnosti aplikacije strategija emocionalne regulacije i fiksiranja regulatornih ciljeva kod individue.⁶⁶ Sve dok se status empirijskih istraživanja unutar polja evolucijske psihologije dodatno ne promijeni, podrška ovoj liniji argumentacije u prilog strateškoj racionalnosti emocija ostat će na razini objašnjenja koje Paul Griffiths naziva »adaptivnim pričama«.⁶⁷

4. Zaključak

Cilj ovog rada bio je pružiti čitatelju uvid u prirodu pro-emocionalnog konsenzusa koji trenutno vlada u literaturi o odnosu emocija i praktične racionalnosti. Pro-emocionalno orijentirani autori tvrde da je (B) teza o strateškoj racionalnosti emocija kompatibilna s (A) teorijskim prikazima emocija kao heterogenih multikomponentnih procesa i (C) evolucijskim objašnjenjima njihove praktične korisnosti. Kroz analizu relevantne filozofske i psihološke literature, pokazali smo da se B i A s pravom mogu nazvati *kompatibilnima*. Iako emocije u određenim kontekstima nedvojbeno uzrokuju epizode iracionalnog i samoobmanjujućeg epistemički disruptivnog ponašanja, mi ipak možemo razumno tvrditi da emocionalno ponašanje u najmanju ruku doprinosi realizaciji naših praktičnih ciljeva koliko joj i odmaže. S druge strane, kada se uzmu u obzir opisani nedostaci evolucijskih objašnjenja i teze o modularnosti emocija, jasno je da između B i C postoji ozbiljna negativna tenzija. Za uklanjanje ove tenzije, bit će neophodno napraviti značajan napredak u prikupljanju neuroznanstvene evidencije koja će potvrditi ili opovrgnuti hipotezu da su emocije sinkronijski začahureni moduli sposobni da budu »fleksibilni« na način na koji Jonesin prigovor to od njih zahtijeva. Stoga možemo zaključiti da nam sprovedena analiza ključnih mjesta u suvremenoj pro-emocionalnoj i njoj kritički nastrojenoj literaturi, ukazuje na to da trebamo ostati optimistični povodom prihvaćanja ideje da su emocije strateški racionalne, ali i krajnje oprezni kada teorijsku potporu ovoj tezi tražimo u domeni evolucijske psihologije.⁶⁸

66

Usp. K. Jones, »Quick and Smart? Modularity and the Pro-Emotion Consensus«, str. 25; J. J. Gross, »Emotion Regulation: Conceptual and Empirical Foundations«, str. 13–14.

67

Paul Griffiths, *What Emotions Really Are. The problem of Psychological Categories*, University of Chicago Press, Chicago 1997., str. 108.

68

Ovaj članak rezultat je istraživanja u okviru projekta »Nauka i njeni filozofski aspekti u savremenom balkanskom prostoru – ideja naučne integracije« (0402-082/23-1105/9; <https://nafasep.ucg.ac.me>) koji financira Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore.

Bojan Milunović

**Pro-emotional Consensus and the
Critique of the Strategic Rationality of Emotion**

Abstract

There is a growing pro-emotional consensus in contemporary literature on the relationship between emotions and practical rationality. Its proponents argue that emotions exhibit the properties of strategically rational states, i.e. that they can positively influence the cognitive mechanism of rational deliberation and lead an individual to choose an action based on its practical utility. In this paper, we will analyse the main claims of this consensus and examine their plausibility in light of three critical objections to the strategic rationality thesis. We will demonstrate that emotions, despite their tendency to trigger episodes of impulsivity and self-deception, can rightly be described as strategically rational, with the caveat that proponents of the pro-emotional consensus must exercise caution when attempting to support their beliefs with the thesis of the modularity of emotions and the evolutionary explanations for their practical utility.

Keywords

emotions, rationality, pro-emotional consensus, impulsivity, self-deception, modularity of emotion